

Андрій Домановський
(Харків)

ДО ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЯ ЗБОРУ МИТА З ДАВНЬОРУСЬКИХ КУПЦІВ (ЗА ДАНИМИ ІБН ХОРДАДБЕХА ТА ІБН АЛ-ФАКІХА)

В історіографії існують такі сюжети, джерела, питання etc., які вже сотні разів привертали до себе увагу багатьох талановитих істориків. Ігор Шевченко напрочуд вдало, точно та дотепно порівняв поведінку пересічного історика стосовно таких питань з поведінкою собаки у лісі, який обов'язково обере для своєї звичної справи саме те дерево, яке до цього вже обрала собака, що втратили до цього лісу першими. При цьому практично кожен новоприбулий пес зробить “обхід” облюбованого дерева у той же звичний неоригінальний спосіб, що й усі його попередники, не додавши нічого нового ані до способу роботи з об'єктом, ані до остаточного результату. Єдиним, що поступово змінюватиметься (принаймні, у кількісному відношенні), буде інформація про попередників, яку отримуватиме черговий новачок. Надмірність такого роду “історіографічної” інформації створить врешті враження “вирішеності питання”, його “зняття”, подальшої безперспективності нових студій у цьому напрямку. За щедро цитованими працями попередників загубленим виявиться саме “дерево” чи то пак – джерело питання, і в подальшому дослідники просто оминатимуть його, віддаючи належну шану усім, хто доклав зусиль до його “зняття”, відповідними посиланнями.

Одним з таких ґрунтовно заялжених в історіографії “дерев” (питань) є давно і добре відомі в сучасній русистичі та візантології повідомлення з творів двох арабських географів – “Книги шляхів та держав” Ібн Хордадбеха (бл. 846-885 рр.) та “Книги держав” Ібн ал-Факіха (бл. 903 р.) про торгівельний шлях купців-русів до Візантії¹. За мало не два століття активного використання цих джерел література, в якій тлумачаться їхні дані, сягнула майже критичної точки, й досліднику годі охопити її всю, навіть якщо мова йде про незначне конкретне питання, наприклад, де саме візантійські митники стягували з русів десятивідсоткове ввізне мито – ушр, згадане в текстах обох авторів. Джерела, які дещо різняться в інших питаннях, щодо цього мало не текстуально дослівно свідчать, що руси їдуть до “моря Рум” (моря Візантії), де сахіб ар-Рума (ромейський володар або господар, пан, губернатор) стягує з них ушр (десятину)². Зрозуміти, де саме знаходилася візантійська митниця (чи такі митниці?) з самих текстів праць географів годі, і це породило чималу кількість гіпотез та припущень, серед яких деякі виявилися безумовними фаворитами, відсунувши на задній план усі інші й зробивши практично неможливою появу нових інтерпретацій.

Очевидно, найбільш успішним з цієї точки зору стало твердження, що візантійські власті стягували мито з русів у Херсоні – найбільшому і найважливішому міському центрі візантійських володінь у Криму, з самого початку 840-х рр. – головному місті феми Кліматів. При цьому саме 40-і рр. IX ст. – щонайпізніша дата, якою, як на нас, може бути датоване відповідне повідомлення Ібн Хордадбеха про торговельні шляхи давньоруських купців³, а сама інформація має відповідати ситуації, яка склалася щонайменше кількома десятиліттями раніше⁴.

Одним з перших, хто висловив думку про розміщення візантійської митниці саме в Херсоні, був А. Я. Гаркаві, котрий, втім, вагався і зазначав, що місце збору мита могло знаходитися як на Таврійському півострові (швидше за все – у Херсоні), так і “в самій Візантії” (очевидно, мався на увазі Константинополь чи інші “центральновізантійські” землі)⁵. Ф. Вестберг також дотримується “херсонської версії”, але вже більш детально аргументує свою точку зору. “Румське море” Ібн Хордадбеха він переконливо ідентифікує з Чорним; оскільки ж за буквою джерела руські купці доставляли свій крам “*до* (виділено нами – А. Д.) Румійського моря”, то плавання цим морем деінде нібито й не передбачалося. Відповідно, додає науковець, якщо місце, де візантійці стягували мито з русів знаходилося на північному березі Чорного моря, то це, безумовно, мав бути Корсунь⁶.

Цілком однозначно і виключно з Херсоном пов’язує місце збору мита з руських купців і О. Й. Пріцак, не наводячи жодних доказів на користь такої локалізації, окрім загальних фраз про значення Херсону як торговельно-економічного центру⁷. До такої ж думки схиляється О. Ф. Сидоренко, додаючи, що митна роль Херсона потверджується численними знахідками тут печаток візантійських чиновників – комерціаріїв⁸. Нарешті, “херсонську версію” цілком розділяють С. Франклін та Д. Шепард на тій підставі, що дальні морські плавання (наприклад, до Константинополя) нібито були для давніх русів практично неможливими, та й обидва джерела про них немов би прямо не згадують⁹. За даними Ібн Хордадбеха, вважають дослідники, руси взагалі, швидше за все, діставалися Херсону суходолом. Принаймні, стверджують науковці, текст Ібн Хордадбеха не дає нам змоги впевнено стверджувати, що руси діставалися Чорного моря на човнах, і, відповідно, мали змогу плисти далі морем¹⁰. С. Б. Сорочан також, судячи з усього, схиляється передусім до ототожнення місця стягнення ввізного мита з русів на території Візантійської імперії з Херсоном¹¹.

Не такими однозначними були В. В. Бартольд, який писав, що руси “торгували з греками тільки на північному березі Чорного моря, не відправляючись до Візантії”¹² та А. П. Новосельцев, котрий називав місцем стягнення мита з русів увесь Кримський півострів без більш конкретної локалізації¹³. Очевидно, услід за ними приблизно такої ж точки зору дотримується Є. С. Галкіна¹⁴.

Дещо менш популярним є припущення, згідно з яким мито з давньоруських купців стягували у столиці імперії – Константинополі. Цю думку висловив де Гюе¹⁵, її підтримала Н. Веліханова¹⁶, зі свого боку до неї схилився Т. Левицький¹⁷ та останнім часом – В. Я. Петрухін¹⁸, Ф. Туранлі¹⁹, та особливо Т. М. Калініна, яка зазначала, що мито з русів стягали і в самій столиці імперії, і поряд з нею²⁰. Розділяючи свідчення Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха, Т. М. Калініна висловила також думку, що за даними останнього автора митниця знаходилась у Кафі – Корчеві²¹.

Ще одну оригінальну гіпотезу можна знайти в працях вже згадуваної О. Ф. Сидоренко, за логікою деяких текстів якої читач недвозначно має пов'язати місце збору мита з русів на території Візантійської імперії з Трапезунтом²². Гіпотеза, безумовно, цікава, проте, на жаль, Ібн Хордадбех та Ібн ал-Факіх у своїх працях прямо не описують шлях руських купців повз Крим й далі вздовж східного узбережжя Кавказу до Трапезунту, як це стверджує дослідниця, хоча певні згадки про шляхи купців “поза Вірменією” до країв слов'ян відшукати можна. Трапезунт дійсно було значним центром візантійсько-арабської торгівлі того часу, і плавання русів до цього значного емпорію, де можна було одночасно торгувати не лише з візантійцями, але й з купцями з арабських земель цілком ймовірно. Нарешті, В. А. Брім висунув нічим не підтверджену гіпотезу про існування митної станції візантійців на острові Березань²³.

Таким чином, більшість дослідників на сьогодні схилиються до думки, що містом, де візантійські чиновники стягували ввізне мито з руських купців, був Херсонес Таврійський. Переконливих аргументів на користь свого вибору науковці не наводять, зазвичай базуючи свої висновки лише на загальних твердженнях про значну роль Херсону у міжнародній торгівлі взагалі та русько-візантійській зокрема, зростання ролі міста у зв'язку з інтенсифікацією товарної економіки та новим розквітом міського життя у Візантійській імперії з середини IX ст., інколи – про складність для русів IX ст. далеких морських плавань (до Константинополя чи візантійських центрів Південного Причорномор'я).

Що об'єднує всі розглянуті праці та їхніх авторів, незважаючи на різноманітність локалізації візантійської митниці, так це намагання пов'язати місце збору мита з руських купців лише з одним певним містом, зроблене побіжно без належного розгляду питання і, відповідно, без достатньої доказової бази та з суттєвою неувагою до суто візантійських матеріалів. Як максимум, враховується наявність у Херсоні печаток комерціаріїв – посадових осіб з адміністрації Візантійської імперії, одним з обов'язків яких у IX ст. було стягнення митних зборів²⁴. Показово також, що якщо А. Я. Гаркаві та Ф. Вестберг ще певною мірою допускають альтернативні версії локалізації окрім висловлених ними, то вже їхні послідовники роблять це значно рідше, хіба що як А. П. Новосельцев чи В. В. Бартольд не конкретизують місця, вказуючи на Кримський півострів в цілому, або ж як Т. М. Калініна чи О. Ф. Сидоренко висувають дві рівнозначні

гіпотези, жодним чином не намагаючись їх співставити. При цьому навіть ці науковці не висловлюють цілком логічної і, здавалося б, абсолютно простої думки, що мито з русів могли стягувати у цілій низці значних візантійських торгівельних міст басейну Чорного моря, й завдання істориків полягає не в тому, щоб знайти єдино правильний варіант, а швидше в тому, щоб побудувати ієрархію цих міст за їхнім значенням для русько-візантійської торгівлі IX ст. Відповідно, чим вищою є ймовірність такої торгівлі у тому чи іншому візантійському місті, тим більше шансів на те, що саме там і був основний пункт стягнення мита з давньоруських купців.

Єдиним, хто спробував розібратися в даній проблемі більш детально, є Г. Г. Литаврін. Дослідник запропонував, окрім Херсона та Боспора, відразу кілька нових візантійських міст, в яких, принаймні потенційно, цілком могло стягуватися мито з руських купців, а саме – Месимвірю, Анхіал, Девельт²⁵. До них можна додати також Сугдею та Амастриду. Цікаво, що жоден з сучасних візантологів-сфрагістів, які досліджували печатки комерсіаріїв цих міст, не спробували, наскільки нам відомо, пов'язати предмет своїх студій зі, здавалося б, загальновідомими свідченнями Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха про стягнення мита з давньоруських купців у якихось містах Візантійської імперії²⁶. Знову ж таки, зауважимо, що усі ці центри названо у науковій літературі лише через те, що вони відігравали чималу роль у системі тогочасної візантійської торгівлі і в них зафіксовано більш-менш численні знахідки печаток відповідальних за стягнення мита комерсіаріїв, а також тому, що певні торгівельні зв'язки русів з ними зафіксовані тим або іншим різновидом джерел.

Натомість, як нам видається, ми маємо змогу запропонувати один доволі вірогідний варіант локалізації місця збору мита з давньоруських купців на території Візантійської імперії у IX ст. Більш детально розглядаючи дані Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха у загальноісторичному контексті у поєднанні з текстами творів ал-Масуді (бл. 895-956 рр.) «Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння» та «Книги попередження та перегляду» зможемо, нарешті, отримати більш-менш переконливу відповідь на питання про те куди ж, швидше за все, плавали руські купці, та де візантійські чиновники стягували з них ввізне мито.

Ал-Масуді повідомляє про місто Місія (варіанти прочитання Масія, Місія, Масна, Мусанна, Моссанат тощо), яке належить Візантії і перепиняє шлях кораблям русів²⁷. Дослідники досі не мають єдиної думки щодо точної локалізації цього міста. Так, Ю. М. Могаричев у своїй недавній статті вважає, що ще А. Я. Гаркаві переконливо довів, що Масна – це Херсон²⁸. Насправді А. Я. Гаркаві сумнівався у цьому висновку, називаючи серед можливих варіантів ототожнення місто Аміс (Самсун) або ж, більш ймовірно, якесь із міст римської провінції Мізії (Істріополь, Томі, Каллатіс, Одесс)²⁹. Згодом Ф. Вестберг ототожнив “Моссанат” з *Templum Iovis Urii*³⁰, а В. М. Бейліс доводив, що Масна – це область на малоазійському узбережжі Дарданелл, згадуючи, втім, про те,

що з візантійських міст на роль Масни чи не найкраще підходить Іерон на Босфорі³¹. В. Ф. Мінорський дотримувався думки де Гусе, що топонім “Муссанат” потрібно перекладати з арабської буквально: “гребля”, “дамба” або “хвилеріз”, і не сумнівався, що мова йде про певне місце на Босфорі³².

Зрештою, докладний розгляд та критика текстів ал-Масуді, співставлення їхніх даних з даними географа XII ст. ал-Ідрісі переконає, що мова йде саме про Іерон³³, митна станція якого відома вже з часів Юстиніана I (527-565 рр.)³⁴. Це місто не втрачало своєї ролі митниці протягом кількох століть, й успішно продовжувало стягувати мито й у IX та X ст. Звертає на себе увагу той факт, що згадку про місто Мусанна побіля входу до так званої “Константинопольської протоки” (маються на увазі об’єднані Босфор, Мармурове море та Дарданелли) подибуємо вже у книзі Ібн Хордадбеха³⁵, з якою ал-Масуді був добре знайомий³⁶ і звідки, швидше за все, він і запозичив опис протоки та згадку про місто на вході до неї³⁷. Щоправда, про кораблі русів, які це місто зупиняє, у Ібн Хордадбеха не згадується. Проте вже той факт, що Мусанна згадано у Ібн Хордадбеха, і саме з його книги ал-Масуді запозичив дані про це місто, схиляє до думки, що й інформацію про зупинку тут руських кораблів було узято з того ж джерела (більш повного рукопису “Книги шляхів та країн”, ніж той, що зберігся до наших днів). В цьому плані дозволимо собі не погодитися з думкою А. П. Новосельцева, котрий вважав, що інформатори Ібн Хордадбеха не знали чи просто навіть не могли знати тих даних про Маснат, які наведено у ал-Масуді³⁸. Принаймні А. Я. Гаркаві вважав за можливе припускати, що у більш повних рукописах твору Ібн Хордадбеха, ніж ті, що дійшли до наших днів, були й інші уривки, де йшла мова про слов’ян³⁹. Можливо, в одному з них й уточнювалося, що руси (які, за Ібн Хордадбехом, є різновидом (джинс) слов’ян) плавали саме до міста Муссанат, де їх перепиняли візантійці.

Варто також згадати про повідомлення того ж Ібн Хордадбеха про кораблі, які “спускаються вниз за течією” із затоки (халідж) від [пів]острова “ал-Хазар”⁴⁰. Дослідники схильні вбачати у цьому півострові Кримський або ж Таманський⁴¹. В будь-якому випадку це повідомлення спростовує твердження про неможливість для русів zorganizувати плавання до Константинополя уже в IX ст. і, можливо, саме про кораблі русів у цьому уривку книги географа і згадано. Втім, навіть якщо це не так, вельми показовим є той факт, що відомі історики Е. Антоніаді-Бібіку та Е. Арвейлер пов’язують зростання посадових рангів та титулів військових і громадянських чиновників Іерона та загальне посилення митної та прикордонної служби саме з розвитком русько-візантійської торгівлі в IX – X ст.⁴²

Звичайно, наведені аргументи та зроблені зауваження не можна визнати достатніми для остаточного й абсолютно переконливого ототожнення місця збору мита з руських купців саме і, тим більше, виключно з Іероном. Очевидним є одне – місце збору мита з русів було далеко не одне, і Херсон та Іерон посідають у переліку можливих варіантів ключові місця. Важливо в цьому контексті згадати

про тісні зв'язки між цими двома містами, позначені постійними контактами їхніх чиновників, в тому числі й тих, які були відповідальними за нагляд та контроль за купцями-мореплавцями та стягнення з них відповідних митних зборів. Чи не за руськими купцями мав передусім наглядати коміт Іерона, дві печатки якого, датовані початком IX ст. знайдено в Херсонесі⁴³? Сфера обов'язків посади коміта – за високоїмовірним припущенням М. О. Алексєєнка – своєрідного alter ego згаданого в Кліторології Філофея парафалассита столичного порту, коменданта гавані⁴⁴, очевидно, саме в цьому і полягала⁴⁵. Одночасно можна не погодитися з візантологом в його твердженні про те, що чиновники з такою посадою обов'язково мусили існувати в інших найбільш важливих центрах імперії⁴⁶. Більш ймовірно, коміти були пов'язані з діяльністю специфічної “економічної зони Константинополя”, найбільш послідовно окресленої Н. Ікономідесом⁴⁷, відповідно – існували лише в Ієронім та Авідосі й дійсно знаходилися у підпорядкуванні єпарха міста Константинополя, юрисдикція якого розповсюджувалася на стомильну зону навколо столичного міста. Це припущення певною мірою підтверджує факт існування печатки коміта Авідоса, опублікованої тим же М. О. Алексєєнком⁴⁸. Втім, детальний розгляд цього питання – то вже справа окремої спеціальної розвідки.

Анотація

У статті розглядається проблема локалізації місця збору мита з давньоруських купців. Для розв'язання поставленого завдання автор аналізує твори двох арабських географів Ібн Хордадбеха та Ібн ал-Факіха.

¹ Ми вважаємо науково доцільним поєднання інформації обох джерел, цілковиту можливість якого вичерпно довів О. Й. Прицак (Pritsak O. An Arabic Text on the Trade Route of the Corporation of Ar-Rus in the Second Half of the Ninth Century // *Folia Orientalia*. – 1970. – Т. 12. – Р. 241-259; Прицак О. Й. Ратанія і Русь // *Східний світ*. – 2001. – № 2. – С. 9-20). Дослідник спростував у даному випадку позицію Т. М. Калініної, яка вважає співставлення свідчень цих двох джерел про купців-русів неможливим (див.: Калініна Т. М. Торговіє пути Восточной Европы IX века (По данным Ибн Хордадбеха и Ибн ал-Факиха) // *История СССР*. – 1986. – № 4. – С. 68-82; Калініна Т. М. Восточные источники о древнерусской государственности (К статье К. Цукермана «Два этапа формирования Древнерусского государства») // *Славяноведение*. – 2003. – № 2. – С. 16; пор., втім: Калініна Т. М. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX-X вв. // *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти члена-корреспондента РАН А. П. Новосельцева. – М., 2000. – С. 114). Подібну позицію розділяють й деякі інші науковці, наприклад, С. Франклін та Дж. Шепард (див.: Франклін С., Шепард Д. Начало Руси 750-1200 / Под ред. Д. М. Буланина. – СПб., 2000). Натомість аргументи О. Й. Прицака на користь твердження про спільність джерел, використаних Ібн Хордадбехом та Ібн ал-Факіхом цілком переконливі, і навіть якщо вони й не дозволяють з впевненістю синтезувати на основі свідчень географів текст їхнього першоджерела, то й не залишають сумнівів у самій можливості поєднання та взаємодоповнення інформації обох пам'яток. Про спільне першоджерело розповіді про русів у тексті обох пам'яток вважав за можливе говорити і А. П. Новосельцев (Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // *Древнерусское государство и его международное значение*. – М., 1965. – С. 386), поєднував

- дані обох джерел Б. Н. Заходер (Заходер Б. Н. Из истории бытования текста с древнейшим упоминанием имени «рус» в арабской письменности // Краткие сообщения Института востоковедения АН СССР. – 1956. – Вып. 22. – С. 9-10; Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенегы, русы, славяне. – М., 1967. – С. 87-88).
- ² Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб., 1870. – С. 49; Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kâsim 'Obaidallah ibn 'Abdallah Ibn Khordadbeh... / M. J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1889. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. – Т. 6) – Д. 154; Compendium libri Kitâb al-boldân auctore Ibn al-Faqih al-Hamadâni / M. J. de Goeje. – Lugduni Batavorum, 1885. (Bibliotheca Geographorum arabicorum. – Т. 5). – Р. 271; Куник А. Известия Ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – Ч. 2. – СПб., 1903. – С. 129-130; Бартольд В. В. Арабские известия о русах // Бартольд В. В. Сочинения. – Т. 2. – Ч. 1. Общие работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – М., 1963. – С. 825; Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 384-385; Pritsak O. Op. cit. – Р. 253-257; Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Изд. Н. Велихановой. – Баку, 1986. – С. 124; Калинина Т. М. Торговые пути... – С. 71, 75; Заходер Б. Н. Каспийский свод... С. 84-85; Прицак О. Вказ. праця. – С. 16, 17; Древняя Русь в свете зарубежных источников. – М., 2003. – С. 206; Ibn Hurdâdbeh. Kitâb al-Masâlik wa'l-mamalik // Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki. – Т. 1. – Wrocław; Kraków, 1956. – S. 76-77; Ibn al-Faqih. Kitâb al-buldan // Źródła arabskie do dziejów słowianszczyzny / Wyd. T. Lewicki. – Т. 2. – Cz. 1. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. – S. 28-29 та ін.
- ³ Див.: Kitâb al-Masâlik wa'l-Mamâlik... – Р. XX; Ibn Hurdâdbeh. Op. cit. – S. 55-56; Левченко М. В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956. – С. 45; Левицкий Т. Важнейшие арабские источники о славянских странах и народах, относящиеся к раннему средневековью // Сообщения польских ориенталистов. – М., 1961. – С. 49; Pritsak O. Op. cit. – Р. 243; Велиханова Н. М. О торговых путях купцов - русов и купцов - евреев ар-Разани по сочинению Ибн Хордадбеа „Книга путей и владений” // Товарно-денежные отношения на Ближнем и Среднем Востоке в эпоху средневековья. – М., 1979. – С. 41, прим. 9; Новосельцев А. П. Арабский географ IX в. Ибн Хордадбех о Восточной Европе // Исследования по истории феодализма. К 100-летию со дня рождения акад. Б. Д. Грекова. – М., 1982. – С. 122, 126; Ибн Хордадбех. Указ. соч.; Калинина Т. М. Торговые пути... – С. 82; Коновалова И. Г. К вопросу о датировке сообщения Ибн Хордадбеа о путях купцов-русов // Восточная Европа в древности и средневековье. К 80-летию члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – М., 1998. – С. 52-57; Калинина Т. М. Заметки о торговле... – С. 110, 113; Мишин Д. Е. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. – М., 2002. – С. 49; Древняя Русь в свете зарубежных источников. – С. 205.
- ⁴ Новое в археологии Киева. – К., 1981. – С. 356-357; Noonan Th.S. When did Rus/Rus' Merchants First Visit Khazaria and Baghdad? // АЕМА, 1987-1991, Vol. 7. – Р. 214; Смирнов В.Н. К вопросу об экономических связях средневековой Руси с Византией и Северным Причерноморьем // Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. – М., 1988. – С. 88; Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб., 2000. – С. 21, 23.
- ⁵ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 56.
- ⁶ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства народного просвещения. – 1908. – Ч. 13. – № 1. – С. 372.
- ⁷ Pritsak O. Op. cit. – Р. 256-257; Прицак О. Й. Вказ. праця. – С. 17.
- ⁸ Сидоренко О. Ф. До питання про початковий етап торговельних зв'язків Русі з Візантією // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 16; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 7.
- ⁹ Пор.: Бартольд В. В. Указ. соч. – С. 827.
- ¹⁰ Франклин С., Шепард Д. Указ. соч. – С. 70, 86, 137-138, 139, 161-162.

- ¹¹ Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2000. – С. 457.
- ¹² Бартольд В. В. Указ. соч. – С. 826, прим. 23.
- ¹³ Новосельцев А. П. Восточные источники... – С. 386.
- ¹⁴ Галкина Е. С. Тайны Русского каганата. – М., 2002. – С. 69.
- ¹⁵ Kitāb al-Masālik ... – Р. XX.
- ¹⁶ Велиханова Н. М. Указ. соч. – С. 40; Ибн Хордадбех. Указ. соч. – С. 41.
- ¹⁷ Щоправда, за інтерпретацією Т. Левицького руси потрапляли до столиці Візантії від Балтійського моря кружним шляхом навколо європейського материка до Атлантичного океану, Середземного моря і, нарешті, до Константинополя (Ibn Hurdādbeh. Op. cit. S. 130-131, punkt 152; Ibn al-Faqīh. Op. cit. S. 82, punkt 190. Наші аргументи на користь існування Дніпровського шляху уже в першій половині IX ст. див.: Домановський А. М. Окремі елементи зовнішньоторговельної політики візантійського уряду та рання історія Давньоруської держави // Археологія. – 2005. (у друці).
- ¹⁸ Петрухин В. Путь из варяг в греки // Родина. – 2002. – № 11-12. – С. 52.
- ¹⁹ Туранли Ф. Стосунки давньоукраїнської держави Київська Русь з Азербайджаном у IX-X ст. / Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 90.
- ²⁰ Калинина Т. М. Торговые пути... – С. 80-81; Калинина Т. М. Заметки о торговле.. – С. 113.
- ²¹ Калинина Т. М. Торговые пути... – С. 81.
- ²² Сидоренко Е. Ф. К вопросу о путях восточной торговли Древней Руси // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. – К., 1991. – С. 155; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1997. – С. 12; пор.: Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С. 42-43.
- ²³ Брим В. А. Путь из варяг в греки // Известия АН СССР. – Отделение общественных наук. – 1931. – № 2. – С. 246.
- ²⁴ Франклин С., Шепард Д. Указ. соч. – С. 70; Сидоренко О. Ф. До питання про початковий етап... – С. 16; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. – К., 1992. – С. 7.
- ²⁵ Литаврин Г. Г. Указ. соч. – С. 142-143.
- ²⁶ Див.: Шандровская В. С. Таможенная служба в Сугдее VII-IX вв. // Византия и средневековый Крым (Античная древность и средние века. - Вып. 27). – Симферополь, 1995. – С. 119-123; Шандровская В. С. Печати коммеркиариев Девельта в собрании Эрмитажа // Античная древность и средние века. – 2001. – Вып. 32. – С. 148-153; Йорданов И. Печатите на коммеркиарията Девелт. Addenda et corrigenda // Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на приноси към историята на Западното Черноморие. Международна конференция, Варна, 12-15 септември 2001 г. – Варна, 2001. – С. 230-245; Алексеенко Н. А. Коммеркия и коммеркиарии Херсона в IX – X вв. // Сфрагистика и история культуры. Сборник научных трудов, посвященных юбилею В. С. Шандровской. – СПб., 2004. – С. 92-102 тощо.
- ²⁷ Maçoudi. Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – Paris, 1869. – Т. 2. – Р. 317; Maçoudi. Le livre de l'avertissement et de la revision / Trad. Par V. Carra de Vaux. – Paris, 1887. – 194; Bibliotheca Geographorum arabicorum / Ed. M. G. De Goeje. – Lugduni Batavorum, 1894. – № 8. – Р. 140-141; див. також переклади відповідних уривків: Гаркави А. Я. Крымский полуостров до монгольского нашествия в арабской литературе // Труды IV археологического съезда. – Казань, 1877. – Т. 2. – С. 243-244; Гаркави А. Я. Дополнение к сочинению «Сказание мусульманских писателей о славянах и русских». – СПб., 1871. – С. 18; Гаркави А. Я. Неизданное свидетельство Масуди о походе русских на Царьград (Из «Китаб ат-танабих»), рукописи Парижской публичной библиотеки) // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1872. – Ч. 160. – С. 222-223; Нефедова Н. К. Куда ездили древние русы – в Андалузию или Анатолию? // Советское востоковедение. – 1958. – № 4. – С. 114; Бейлис В. М. Ал-Мас'уди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X в. // Международные связи России до XVII в. – М., 1961. – С. 23; Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. – М., 1964. – С. 20, 26.
- ²⁸ Могаричев Ю. М. Забытый источник по истории средневекового Херсона // Anapacharsis. Памяти Ю. Г. Виноградова. – Севастополь, 2001. – С. 129 – 131. (Херсонесский сборник. – Вып. 11).

- ²⁹ Гаркави А. Я. Неизданное свидетельство Масуди... – С. 224-225.
- ³⁰ Вестберг Ф. Указ. соч. – С. 393.
- ³¹ Бейлис В. М. Ал-Мас‘уди о русско-византийских... – С. 24-25.
- ³² Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? – С. 21; пор.: Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 75 прим. 24; Недков Б. България и съседните земи през XII век според «Географията» на Идриси. – София, 1960. – С. 127 бел. 187.
- ³³ Див.: Домановський А. М. Візантійське місто, що перепиняє шлях кораблям русів: Херсон чи Ієрон? (до інтерпретації даних ал-Масуді) (у друці)
- ³⁴ Див.: Procopii Caesariensis Opera omnia / Rec. Jac. Naury. – Lipsiae, 1906. – Vol. 3. – Pars. 1: Historia quae dicitur arcane. XXV.5-6. Докладніше про Ієрон: Eickoff E. Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650 – 1040). – Berlin, 1966. – S. 86; Foss C. F. W. Hieron on the Bosphoros // The Oxford Dictionary of Byzantium. – New York; Oxford, 1991. – Vol. 2. – P. 930-931; Toy S. The Castels of the Bosphorus / Archaeologia. – 1930. – Vol. 80. – P. 215-228.
- ³⁵ Ибн Хордадбех. Указ. соч. – С. 97, 297 прим. 72.
- ³⁶ Bibliotheca Geographorum arabicorum. – N. 8. – P. 60; Maçoudi. Le livre de l'avertissement et de la revision. – P. 90; Гаркави А. Я. Сказания... – С. 45-46; Заходер Б. Н. Из истории бытования... – С. 10; Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – С. 89; Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. – Т. 4. – М.; Л., 1957. – С. 150, 179; Ковалівський А. П. Абу-л-Хасан ‘Алі ал-Масуді як учений // Учені записки Харківського державного університету. – 1957. – Т. 78. Труды исторического факультета. – Т. 5. – С. 171.
- ³⁷ Минорский В. Ф. Куда ездили древние русы? – С. 21.
- ³⁸ Новосельцев А. П. Арабский географ IX в. ... – С. 126.
- ³⁹ Гаркави А. Я. Сказания... – С. 46.
- ⁴⁰ Ибн Хордадбех. Указ. соч. – С. 97.
- ⁴¹ Ибн Хордадбех. Указ. соч. – С. 279, прим. 77; Новосельцев А. П. Арабский географ IX в. ... – С. 126.
- ⁴² Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes a Byzance: l'octava, le "kommerkion" et les commerciaires. – Paris, 1963. – P. 182, 193-196, 203, 219-220; Ahrweiler H. Fonctionnaire et bureaux maritimes a Byzance // Revue des Etudes Byzantines. – 1961. – Vol. 19. – P. 247-249; Ahrweiler H. Byzance et la mer: La marine du guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance au VIIe – XVe siecles. – Paris, 1966. – P. 144-159, 165-170.
- ⁴³ Вишнякова В. Ф. Свинцовые печати византийского Херсонеса // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 128-129; Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсонеса. – Л., 1983. – № 2, 3. – С. 145-146; – № 47. – С. 211-212; Алексеенко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII - IX вв. (новые находки) // Древности-1996. – Харьков, 1997. – С. 127-128, Табл. 4.
- ⁴⁴ Oikonomides N. Les Listes de preaseance byzantines de IX-e et X-e siecles / Introd., texte, traduct. et comment. – Paris, 1972. – P. 321.
- ⁴⁵ Алексеенко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII-IX вв. – С. 128.
- ⁴⁶ Алексеенко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII-IX вв. – С. 128.
- ⁴⁷ Oikonomides N. Le marchand Byzantin des provinces (IX-e – XI-e s.) // Mercati et marcanti nell'alto Medioevo: l'Area euroasiatica e l'area mediterranea. – Spolete, 1993. – P. 638; Oikonomides N. The Economic Region of Constantinople: From Directed Economy to Free Economy, and the Role of the Italians // Europa medievale e mondo bizantino: Contatti effettivi e possibilita' di studi comparati. – Rome, 1997; Oikonomides N. The Role of the Byzantine State in the Economy // The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century. – Vol. 3. – Washington, 2002. – P. 978-979, 999; пор.: Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // Византийский временник. – 1956. – Т. 9. – С. 55-81; Липшиц Е. Э. К изучению экономики пригородов Константинополя в X в. // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 81-84 тощо.
- ⁴⁸ Алексеенко Н. А. Моливдовулы адресантов Херсона VII-IX вв. – С. 128, Табл. 5.